

УДК 338.242

ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОНОПОЛІЙ В УКРАЇНІ**Федорова В.А., к.е.н.***E-mail: fedorova@mail.ru***Дмитренко В.О.***E-mail: veronika.dmytrenko@mail.ru**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

У статті досліджено найбільш загальні аспекти діяльності монополій в Україні, умови виникнення, час існування, головні особливості їхнього розвитку, органи контролю та проблеми пов'язані з їх діяльністю. Доведено необхідність впровадження суттєвого інституційного реформування в антимонопольну і конкурентну політику, а саме: покращити процес підготовки кадрів, зробити рішучі кроки в бік створення спеціалізованого конкурентно-патентного суду, надати Антимонопольному комітету України статус незалежного колегіального органу, посиливши професійну самостійність, відкритість, прозорість і підзвітність його роботи. Підкреслено, що більш ніж віковий досвід конкурентної політики розвинених ринкових країн свідчить, що найважливіші адміністративні рішення не можна доручати одному державному органу. Потрібні перехресні повноваження окремих структур з додатковим громадським контролем їхньої діяльності. Запропоновано для підвищення ефективності формування державної конкурентної політики створити Координаційну раду з питань конкурентної політики, яка має діяти в якості професійно-експертного й дорадчо-консультативного органу.

Ключові слова: монополії, антимонопольний комітет, економічна конкуренція, сектор ринку, державні та природні монополії, господарства, ринкова економіка, реформування, законодавство, громадські організації

UDC 338.242

THE ECONOMIC FEATURES AND THE SETTLEMENT OF MONOPOLIES IN UKRAINE**Fedorova V.A., PhD in Economics***E-mail: fedorova@mail.ru***Dmytrenko V.O.***E-mail: veronika.dmytrenko@mail.ru**Dnipropetrovsk National University O. Honchar*

The paper investigates the most general aspects of monopolies in Ukraine, the conditions of origin, period of existence, the main features of their development, government control and the problems associated with their activities. The need of the introduction of significant institutional reforms in antitrust and competition policy,

namely to improve the process of training to make decisive steps towards the creation of a specialized competitive patent court and provide the Antimonopoly Committee of Ukraine the status of an independent collegial body, increase professional autonomy, openness, transparency and accountability of its work, has been proved. More than a century of experience of competition policy of developed market countries has shown that the most important administrative decisions cannot be assigned by the same public authority. There are needed cross authority separate structures with additional public control of their activities. Therefore, to improve the efficiency of formation of the state competition policy it should be created a coordinating council on competition policy, which should act as a vocational expert and advisory and consultative body.

Key words: monopoly, the competition committee, economic competition, market sector, government, and natural monopolies, economy, market economy, reform, legislation, community organization

Актуальність проблеми. З перших років своєї незалежності Україна намагається мінімізувати вплив монополій на економічний розвиток держави та створити передумови для створення ринкової економіки. Одним з основних етапів реформування народного господарства було становлення антимонопольного законодавства і відповідних державних органів. Але як і будь-яка система вона має свої недоліки, і тому ця тема останнім часом набуває особливої актуальності. Враховуючи світовий досвід захисту конкуренції в розвинутих ринкових країнах, економічна наука доводить необхідність залучення можливостей громадських організацій і професійних об'єднань підприємців до процедур регулювання конкуренції, що, на думку фахівців, може суттєво підвищити ефективність державної конкурентної політики і в Україні.

Аналіз останніх наукових досліджень. Особливості діяльності монополій в Україні вже досліджені багатьма вітчизняними економістами та фахівцями. Вагомий внесок у розвиток даної наукової проблематики зробили Гринів А., Кічурчак М. [1], Марцин В. [2], Кравченко Ю. [3], Лагутин В. [4], Филюк Г. [5]. Однак, враховуючи поглиблену теоретичну розробленість у сфері діяльності монопольних підприємств в Україні все ж виникають питання про об'єктивність існування їх в економіці: українські монополії це об'єктивне зло чи єдиний шлях порятунку української економіки?

Мета роботи: дослідження особливостей монополій в Україні, оскільки проведення ефективної антимонопольної політики є одним з найважливіших завдань для України. Наша держава має свою особливість стосовно монополії. У світі монополізм є лише у виробничій сфері, а в Україні – майже в усіх.

Причиною цього стала командно-адміністративна система колишнього СРСР, наслідки якої спостерігаються і сьогодні.

Викладення основного матеріалу дослідження. Однією з основних передумов побудови ефективного ринку є економічна конкуренція. Україна оголосила про перехід до ринкової економіки у 1991 р., коли частка монопольного сектора становила 100 %. Головним методом боротьби з явищем монополізації було визнано приватизацію. Проте її наслідком стала зміна власника підприємства без зміни методів управління. Тобто, від державного власника монополія перейшла до приватного. Частка монопольного сектора за період з 1991 до 2001 року зменшилася й у 2001 р. становила вже 40 %. Перш за все це – природні монополії (залізничний транспорт, житлово-комунальне господарство тощо). Окрім цього, існують ринки, де монополія підтримується або навіть створюється необ'єктивними факторами, наприклад, побудовою вхідних перешкод через лобювання законів. У Конституції України (стаття 42) записано, що держава захищає економічну конкуренцію. Для боротьби з монополізацією було прийнято низку законів про захист економічної конкуренції, створено Антимонопольний комітет. Однак усе це – фактори юридичного характеру. Але ж явище монополій є за своєю суттю економічним.

Одним з основних етапів реформування народного господарства після проголошення незалежності було становлення антимонопольного законодавства і відповідних державних органів. Тож українське антимонопольне законодавство діє вже більше 10 років (американське – 114, європейське – 56) і достатньо результативно [1, с.26]. Проте у 1993 р. в економіці склалися такі умови, що гальмували процеси скорочення монопольного сектора. Це насамперед відсутність ринкових відносин, конкуренції, сформовані міцні державні монополії, надмірна концентрація виробництва, вузька спеціалізація підприємств і географічна обмеженість ринків.

З перших років своєї незалежності Україна намагається мінімізувати вплив монополій на економічний розвиток держави та створити передумови для створення ринкової економіки. Проведення ефективної антимонопольної політики є одним з найважливіших завдань для України.

Традиційно вважається, що за умов монополії ціна товару вища, а обсяги його виробництва менші, що призводить до суспільних втрат. Водночас виробники мають залишок. Ресурси в країні розподіляються неефективно. Виникають змішані, гібридні форми монополій, які засновані на

нестандартних формах контрактацій. Існують неформальні угоди, які обмежують можливості для конкуренції.

Саме існування монополії не є порушенням конкурентного законодавства. Порушення – це тільки зловживання монопольним становищем. Домінуюче становище є досить масштабним, воно не зводиться тільки до зловживань цінового характеру, а включає також дискримінаційні дії, неправомірне скорочення пропозиції або попиту, створення перешкод для входу чи виходу з ринку інших фірм.

Великі підприємства були і повинні залишатись основними в розвитку економіки України. Великі монополії роблять великий внесок у ВВП країни, забезпечують конкурентоспроможність національної економіки. Монополії часто розповсюджують нові, більш прогресивні форми і методи господарювання.

Монополіст може мати переваги у виробничо-збутових витратах завдяки масштабам виробництва та інновацій. Також він може знижувати трансакційні витрати. Іноді обсяг випуску продукції монополіста може перевищувати обсяг за конкуренції, а монопольна ціна не обов'язково буде максимальною. Монополії сприяють прогнозованості ринку. В умовах глобалізації світової економіки монополії видозмінюють конкуренцію, шукають нові перспективні можливості. Монополіст може бути інноваційно активнішим, ніж фірма в конкурентній сфері, мати більшу схильність до інвестування, вищі зарплати. Таким чином, монополії неможна розглядати лише в негативному світлі.

На сьогодні монополістами в Україні є: «Нафтогаз України», «Укрспецекспорт», «Енергоатом», «Укрзалізниця» тощо [2, с.5].

До недавніх пір «Укртелеком» також вважався монополією, але в умовах динамічного розвитку НТП з'являються нові прогресивні технології виробництва замінників, тому що це сприяє виникненню фірм-конкурентів та створенню нових підприємств. ВАТ «Укртелеком» на сьогодні обслуговує 10 млн. абонентів, а оператори мобільного зв'язку – 20 млн. абонентів.

Також до монополій відносять централізоване водопостачання, оскільки сумнівно, що технології водопостачання в Україні будуть коли-небудь змінені.

Деякі вчені вважають, що монополії виникають випадково, інші – що монополія – це кінцевий результат розвитку підприємства.

Розподіл монополій на закриті, відкриті та природні дуже умовна. Деякі підприємства можуть належати одночасно до кількох видів. Фактично всі монополії відкриті. Якщо виробництво продукції однією фірмою обходиться

суспільству дешевше, ніж кількома, то галузь є природною монополією. Цей вид монополії вигідний для суспільства.

Сьогодні до природних монополій відносять електромережі, трубопровідний транспорт, гірничодобувні підприємства унікальних родовищ корисних копалин (нафта, газ, вугілля та ін.), комунальні підприємства.

В Україні від діяльності природних монополій залежить стан економіки. Близько 10% ВВП приходить на послуги зв'язку і житлово-комунальної сфери, ще 10% - на обсяг виробництва «Нафтогаз України». Але якість їх послуг та рівень розвитку низькі. Суспільство втрачає свій добробут. Згідно зі звітом незалежних аудиторів «Нафтогаз України» у 2005 р. втратив 1842 млн. грн., а у 2009 – 2038,2 млн. грн. На відміну від цієї природної монополії, галузь зв'язку стала конкурентною. «Обленерго» понесла втрати у 2002 р. 1, 65 млрд. грн., а у 2007 – 10 млрд. грн. Монополія блокує розвиток ТЕК України, знижуючи ефективність і конкуренто-спроможність підприємств ТЕК і послаблює енергетичну безпеку країни. Компанії АТ «АРС» (Донецьк) спільно з корпорацією «Індустріальний союз Донбасу» (Донецьк) контролюють 75% ринку коксу. Приватна торговельно-промислова компанія «Укрвуглемаш» займає 70% українського ринку гірничошахтного устаткування. У 2001 р. збитки «АРС» склали 13 млн. грн., а у 2008 - 12,789 млн. грн. [3, с.2].

Мета створення і діяльності комунальних підприємств – задоволення соціальних потреб суспільства. Вони регулюються Господарським та Цивільним кодексами, Законами України: «Про природні монополії», «Про захист від економічної конкуренції», «Про житлово-комунальні послуги» тощо. В цілому діяльність комунальних підприємств збиткова. На даний час монополії переживають кризу, з якої його може вивести тільки нове законодавство про місцеве самоврядування і оновлення практики його застосування і захисту. Встановлення реальних цін і тарифів, які дозволитимуть функціонувати підприємствам беззбитково, призводить до соціального вибуху серед населення і значно підвищує кризу комунальних несплат.

Вирішення цих проблем можливе лише за комплексного економіко-правового регулювання статусу комунальних підприємств з урахуванням їх монопольного положення на ринку житлово-комунальних послуг. За вдосконалення правового статусу комунальних підприємств вони зможуть покращити якість послуг, та з дотаційних перетворитись на прибуткові.

«Укрзалізниця» функціонує як на монопольному (надання послуг користування залізничною інфраструктурою), так і на конкурентному (вантажних та пасажирських перевезень, будівельної індустрії тощо) ринках.

Однак багато підприємств «Укрзалізниці», які повинні функціонувати на конкурентному ринку, залишаються монопольними. Це призводить до відсутності стимулів до підвищення якості товарів та послуг, гальмування НТП, необґрунтованого підвищення цін, відсутності інвестицій.

Негативною особливістю монополії є встановлення завищених цін на товари і послуги. У свою чергу це призводить до заборгованості споживачів, насамперед монополій інших галузей. Найбільші боржники – теплопостачальні підприємства (55%). Необхідне створення ефективної державного регулювання, яка б змогла підвищити ефективність їх функціонування. Можливе поєднання механізму державного регулювання із виділенням конкурентних сфер і переведення на ринкові умови господарювання.

Для підвищення ефективності діяльності природних монополій необхідне створення конкурентного середовища, вдосконалення механізму ціноутворення.

Економічними наслідками діяльності монополій можна вважати те, що монополіст витрачає менше на виробництво через зростання обсягів виробництва; монополіст може здійснювати великомасштабні дослідження; неефективна робота монополіста може призвести до підвищення ціни продукції; неефективне використання ресурсів в країні. Монополіст може зловживати своєю владою, встановлювати демпінгові ціни.

Згідно з методикою Антимонопольного комітету України, монополіст – це фірма, частка ринку якої більше 35% [4, с.6].

Держава регулює діяльність монополій. Антимонопольний комітет здійснює державний контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, захищає інтереси підприємців від зловживань монопольним положенням і недобросовісної конкуренції. Здійснюється заборона злиття фірм, якщо їх сукупна частка становить 35%. Також здійснюється заборона зловживання монополістом своєю владою шляхом введення штрафних санкцій чи примусове роз'єднання. Крім того, здійснюється регулювання природних монополій (цін і якості продукції) [8, с.53].

Сьогодні доказом недосконалості державного регулювання діяльності монополій є зловживання своїм економічним положенням. За даними Антимонопольного комітету України, щорічно близько 60% порушень антимонопольного законодавства чиняться природними монополіями. В основному порушення стосуються питань ціноутворення та цінової дискримінації.

Повністю усунути монополізм неможливо, можна тільки звузити його шляхом відокремлення ринків природних монополій від змішаних або впровадження нових технологій. Закони України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності», «Про Антимонопольний комітет України», Державна програма демонополізації економіки і розвитку конкуренції, Конституція України регулюють діяльність монополій.

Основним документом державного регулювання природних монополій є Закон України «Про природні монополії». На реформування електроенергетики, в тому числі природної монополії, направлений Закон України «Про електроенергетику». Але принципові питання регулювання діяльності природних монополій в ТЕК та електроенергії майже не врегульовані законодавчо. Не існує законів і щодо телекомунікаційних технологій. Найважливішим напрямом проведення антимонопольної політики в Україні на початку ХХІ ст. є захист вже існуючого конкурентного середовища та перетворення конкурентних відносин ефективніші, тому що монополісти намагаються одержати додаткові прибутки завдяки дискримінації цін, злиття, таємним змовам, тонізації.

На сучасному етапі розвитку економіки актуальним є формування і проведення розумної конкурентної політики, антимонопольного регулювання економіки.

Саме в процесі переходу до ринкової економіки необхідно створити такий механізм демонополізації, який би відповідав сучасному розвитку економіки.

Вивчення конкурентного середовища є інструментом та першим кроком до демонополізації та розвитку конкуренції. Це окрема конкурентна політика.

Також можливе створення національної програми забезпечення якості та конкурентоспроможності продукції та послуг, розвиток сертифікації.

Найбільш раціональним є проведення експортно-імпоротної політики. Збільшити частку підприємств на товарному ринку з 35% до 60% і забезпечити регулювання цін державою. Держава повинна впливати на ціну лише шляхом зміни податків та процентних ставок.

Крім того, можна створити гнучку систему надання підприємцям кредитів та фінансової допомоги; зняти бар'єри вступу на ринки нових підприємств; створити систему довідково-консультативних послуг .

Регулювання цін (тарифів) природних монополій є основним інструментом державної конкурентної політики. Її завданнями є: створення доступних цін, сприятливого режиму для функціонування підприємств; стимулювання підприємств скорочувати витрати і залучати інвестиції [7, с.26].

Сьогодні державі необхідно здійснювати активні антимонопольні заходи, які полягають в стимулюванні створення нових підприємств, в заохоченні підприємств інших галузей до виробництва монополізованих видів продукції, в полегшенні доступу інших фірм на монополізовані ринки. Здійснювати це можна за допомогою податків та процентних ставок, пільгового кредитування підприємств, які вступають на монопольні ринки.

Формування і проведення розумної антимонопольної політики повинно сприяти створенню конкурентної сфери ринків економіки України, від якої значною мірою залежить добробут людей України.

Таким чином, на сьогодні існує проблема монополізму в Україні. Велика кількість монополістичних підприємств є збитковими, що негативно впливає на розвиток економіки в цілому. Тому необхідне ефективне регулювання діяльності монополістів, проведення антимонопольної політики, яка полягає в забезпеченні якості та конкурентоспроможності продукції та послуг, розвитку сертифікації, проведенні експортно-імпортової політики, створенні гнучкої системи надання підприємцям кредитів та фінансової допомоги; зняття бар'єрів вступу на ринки нових підприємств; створенні системи довідково-консультативних послуг, створенні доступних цін, сприятливого режиму для функціонування підприємств; стимулюванні підприємств скорочувати витрати і залучати інвестиції, створенні нових підприємств [5, с.3].

Ключову роль у процесах регулювання проблем монополій має відіграти Антимонопольний комітет, який, реагуючи на скарги споживачів і за власною ініціативою, наділений повноваженнями припиняти порушення конкурентного законодавства у вигляді завищення ненормованих втрат, нав'язування невігідних умов договорів, встановлення бар'єрів доступу на ринок конкурентів, безпідставних відключень мереж, застосування різних умов до рівнозначних угод тощо.

Висновки. Загальна система державної антимонопольної і конкурентної політики потребує суттєвого інституційного реформування. Зокрема, в цій сфері необхідно покращити процес підготовки кадрів, запровадити відповідні навчальні курси у національних ВУЗах, активізувати профільні наукові

дослідження, зробити рішучі кроки в бік створення спеціалізованого конкурентно-патентного суду, а також надати Антимонопольному комітету України статус незалежного колегіального органу, посиливши професійну самостійність, відкритість, прозорість і підзвітність його роботи.

Враховуючи світовий досвід захисту конкуренції в розвинутих ринкових країнах, економічна наука доводить необхідність залучення можливостей громадських організацій і професійних об'єднань підприємців до процедур регулювання конкуренції, що, на думку фахівців, може суттєво підвищити ефективність державної конкурентної політики і в Україні. Більш ніж віковий досвід конкурентної політики розвинених ринкових країн свідчить, що найважливіші для суспільства адміністративні рішення не можна доручати одному державному органу. Потрібні перехресні повноваження окремих структур з додатковим громадським контролем їхньої діяльності. Тому для підвищення ефективності формування державної конкурентної політики необхідно створити при Президенті України Координаційну раду з питань конкурентної політики, яка має діяти в якості професійно-експертного й дорадчо-консультативного органу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринів А. С., Кічурчак М. В. Національна економіка: навч. пос. – Львів: Магнолія. – 2009. – 464 с.
2. Марцин В. Конкуренція як засіб антимонопольного регулювання товарних ринків та місце в ньому держави / В. Марцин // Економіка. фінанси. Право. – 2007. – № 10.
3. Кравченко Ю. Рынкам естественных монополий – эффективное регулирование / Ю. Кравченко // Экономика Украины. – 2006. – №6.
4. Лагутин В. Вред от монополии и польза от конкуренции: так ли все просто? / В. Лагутин // Экономика Украины. – 2007. – №4.
5. Филюк Г. Социально-экономические последствия монополии: теоретический и практический аспекты / Г. Филюк // Экономика Украины. – 2008. – №1.
6. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник / Швайка Л. А. – К.: Знання, 2006. – 435 с.
7. Новак А. Я. Як підняти українську економіку: Монографія. – Вид. 3-тє, доп. – К.: «Гнозис», 2011. – 368 с.
8. Грабинський І.М. Сучасні економічні системи: Навчальний посібник. – Львів: Інтереко, 1997. – 176 с.